

Зокрема, виробництво вакцин різними лабораторіями мало значний ступінь самостійності. За таких обставин неможливо було усунути від самостійних досліджень якостей і властивостей вироблених вакцин. Так, Катеринославська ветбаклабораторія займалася виготовленням вакцин проти сибірки, бацилярної рожі свиней, здійснювала спроби виготовити власну вакцину проти овечої віспи; серед населення міста користувалися популярністю флакони з культурою шурячого тифу місцевого виробництва для боротьби з гризунами. Лабораторія проводила бактеріологічні дослідження збудників сапу, емфізематозного карбункулу, туберкульозу, проводила розтини трупів тварин з діагностичною метою тощо.

Характерним було звернення ветеринарних лікарів до випробування і застосування нових препаратів. Відомо, що під час Першої світової війни виник дефіцит кристалічного йоду, головним постачальником якого була Німеччина. За таких обставин були прискорені дослідження, спрямовані на пошук та отримання альтернативного джерела цього хімічного елемента. Невдовзі йод був отриманий професором Пісаржевським і старшим лаборантом Аверкієвим з морських водоростей Чорного моря. У виробництві цього медичного препарату залишалася так звана рідина Пісаржевського – Аверкієва, властивості якої могли бути використані й у ветеринарній справі, що потребувало подальших досліджень. Такі дослідження проведені головним земським ветеринаром Є.В. Теличенком, який вивчав бактерицидну дію рідини до деяких збудників зооантропонозів [16, 10].

Особливий інтерес викликає той факт, що у досліджуваній період статус ветеринарного лікаря був набагато вищий, ніж сьогодні. Матеріали І-го Всеросійського з'їзду ветеринарних фельдшерів (Київ, 1913) свідчать про те, що ветеринарний лікар вважався вченим-практиком, що репрезентував науку на місцях. У той час ветеринарний фельдшер виконував роботу, якою сьогодні завантажені фахівці з вищою освітою.

Аналіз і узагальнення вищенаведених матеріалів дозволяють зробити висновки про те, що у Наддніпрянському регіоні справді був тісний взаємозв'язок між практичною й дослідницькою роботою як складовими єдиною ветеринарної науки. Досліджений нами період найбільш показовий в аспекті активного впливу на внутрішні процеси ветеринарної медицини соціально-економічних змін, характерних для епохи розвитку капіталізму. Ця тема не може бути вичерпана масштабами статті й вимагає подальших досліджень для більш повного вивчення і висвітлення цього питання.

1.Руда С.П. Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). – Київ, 2000.

2.Веселовский Б. История земства за сорок лет. – СПб., 1909.

3.Лямцев Н. Постановка ветеринарного дела в Екатеринославской губернии // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. – Екатеринослав, 1905.

4.Андреев М. Развитие земской ветеринарии в Александровском уезде Екатеринославской губернии со времени учреждения земства до наших дней. – Александровск, 1910.

5.Канзберг С.М., Захрялов Я.М. История ветеринарной службы Днепропетровской области. – Днепропетровск, 1990.

6.Рудик С.К. Коротка історія ветеринарної медицини України. – К., 2001.

7.Вакулик В.В. Є.В. Теличенка та розвиток ветеринарної медицини Катеринославщини першої чверті XX-го століття // Наукові сільськогосподарські бібліотеки у XXI ст. – Київ, 2002. – С. 12 – 14.

8.Вакулик В.В. Науково-практична діяльність Є.В. Теличенка та її вплив на розвиток ветеринарної медицини Подніпрянщини на початку XX-го століття // Науковий щорічник. Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 112 – 119.

9.Башкалова В.А., Гарпушкин В.Е., Гафурова З.Р. Хрестоматія по історії філософії. От Лао-Цзы до Фейербаха. – М., 1998.

10.Обзор развития и современного положения в России ветеринарного дела в связи с положением скотоводства и с вопросом о страховании скота. – СПб., 1899.

11.Постановления XI секции по докладам ветеринарного врача Н.А. Шадрин "Ветеринарно-врачебное дело в России накануне XX столетия" и ветеринарного врача К. Стопакевича "О желательной постановке ветеринарно-врачебного дела в юго-западном крае" // Дневник I-го всероссийского съезда ветеринарных врачей. – СПб., 1903.

12.Шадрин Н.А. Об основах организации земской ветеринарии и формах управления ею // Труды II-го Всероссийского съезда ветеринарных врачей в Москве. – М., 1909.

13.Гаряев В.П. Изучение зоологии и паразитологии в Ветеринарных Институтах // Труды III-го Всероссийского съезда ветеринарных врачей в Харькове. – Харьков, 1914.

14.Энгельс Ф. Диалектика природы. – М., 1969.

15.Терешков Ф.Г. Земская ветеринария и ее роль в развитии отечественной ветеринарии: Автореф. ... дис. канд. вет. наук. – М., 1972.

16.Теличенко Е.В. О дезинфицирующих свойствах остатков, получаемых при изготовлении русского йода по отношению к некоторым низшим организмам // Сведения о ветеринарно-санитарном состоянии Екатеринославской губернии за февраль месяц 1916 г. – № 2. – Екатеринослав, 1916.

М. П. Маслов

РОЗВИТОК СЕЛЯНСЬКОГО МЛИНАРСТВА В УКРАЇНІ У XIX – 20-х рр. XX ст.: ТЕХНІКО-ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Селянське млинарство у XIX – 20-х рр. XX ст. задовольняло більшу частину потреб населення України у товарах, вироблених із зерна. Саме тому з покоління в покоління українські селяни передавали шанобливе ставлення до млинів, млинарського інструментарію та в цілому до млинарської справи. У кожній хаті батьки надзвичайно ретельно навчали своїх дітей користуватися жорнами і ступами, завжди тримати їх у чистоті й справності, передавали основні технологічні прийоми приготування за їх допомогою борошна, круп і фуражного зерна. Отже, селянське млинарство було в Україні найстійкішим компонентом її матеріальної культури, поставало специфічною ознакою національних особливостей її населення. Усі ці обставини підтверджують, що для сучасної історичної науки дослідження селянського млинарства є досить актуальним та представляє значний науковий і практичний інтерес.

Аналіз основних досліджень і публікацій, де розглядається історія селянського млинарства,

свідчить, що в них був зібраний і узагальнений відповідно до рівня розвитку історичної науки значний фактичний матеріал. Одним із перших зробив спробу дослідити історію селянського млинарства С. А. Таранушенко. У його науковій розвідці детально розглядається архітектура і технологія будівництва вітряків, особливості їхнього використання в різних регіонах України [1, 80 – 99]. У праці В. Ф. Горленка, І. Д. Бойко та О. С. Куницького серед інших галузей народної землеробської техніки українців розглядається і млинарська техніка. Автори слушно вважають, що вона “займає дещо особливе місце серед інших ділянок матеріальної культури” [2, 3]. Подальшому дослідженню проблеми були присвячені статті Л. В. Прибеги, в яких аналізуються архітектурні особливості селянського млинарства [3, 54 – 57; 4, 53 – 59]. На основі вивчення багатого матеріалу автор дає конкретні рекомендації “для того, щоб ці надзвичайно цікаві і цінні будівлі, створені талановитими народними зодчими, зберегли свою красу для нащадків” [3, 57]. Вивченню розвитку борошномельної техніки і пов’язаної з нею технології приділив увагу А. Бодник. Він розглядав устрій і принцип роботи жорен, ступ і водяних млинів [5, 98 – 101]. Найбільш детально технічний устрій вітряних млинів було проаналізовано К. Тищенком. На основі особистих спостережень він склав схему механіки млина й описав його роботу [6, 60 – 64]. Значним є внесок у вивчення окресленої проблеми С. Смолінського, який на прикладі вітряків, установлених у Музеї народної архітектури та побуту України, констатує, що “вітряк – дуже проста і економічна машина” [7, 58]. Важливі аспекти розвитку селянського млинарства були окреслені в статті М. П. Маслова, де, зокрема, розкриваються регіональні особливості будівництва і використання вітряків у господарствах промислових селян і робиться висновок про те, що “разом із поступовим конструктивно-технічним та архітектурним удосконаленням крилатих млинів удосконалюється й технологія борошномельного промислу” [8, 156]. Критично аналізуючи всі ці наукові роботи попередників, авторові вдалося виявити основні питання, що залишилися невирішеними, і таким чином визначити своє місце у розв’язанні проблеми. До таких невирішених питань належить і технічна складова селянського млинарства.

Мета й основні завдання статті визначені з урахуванням актуальності та ступеня наукової розробки теми. Метою дослідження є всебічне висвітлення історії розвитку техніки й основних технологій селянського млинарства у XIX – 20-х рр. XX ст. та вивчення їхнього впливу на ринкову трансформацію українського селянства. При цьому автор ґрунтується на сучасних теоретичних і методологічних положеннях про роль техніки в історії суспільства.

Успішне вирішення поставлених завдань можливе тільки за умови використання якнайширшої джерельної бази, тому ця стаття була написана на основі вивчення письмових джерел, архівних

документів, опрацювання музейних колекцій та експедиційних матеріалів.

Селянське млинарство пройшло тривалий шлях становлення й розвитку. Історично перші та найбільш прості його форми в Україні базувалися на ручних млинах-жорнах і на ручних та ножних ступах. Вони були характерними для частини незаможного селянства майже до середини XX ст. Під час голодоморів 1921 – 1923 та 1932 – 1933 рр. саме жорна і ступи врятували від голодної смерті багатьох українських селян. Крадькома від влади на них перемелювали на борошно не лише зібрані вночі “колгоспні колоски”, а й кору дерев і лободу, з яких у ті важкі для України роки часто доводилося випікати хліб.

Конструктивною основою жорна на всій території України, як свідчать музейні експонати, були два пласкі камені круглої форми, які виготовлялися з вапняку або піщаника. Камені були розташовані один над іншими у горизонтальній площині на спеціальній дерев’яній підставці – “стілці”. Нижній з цих каменів – “спідник” – був прикріплений до підставки наглухо і тому завжди залишався нерухомим, а верхній камінь – “верхняк”, “поверхник” – приводився рукою працюючої на жорнах людини у ротаційний рух. Тертя, яке виникало між каменями, використовувалося для розмелу зерна [5, 99].

Обидва камені жорна розміщувалися у дерев’яному або металевому корпусі відкритого чи закритого типу. У відкритих жорнах камені з боків були зовсім або наполовину оголеними. Борошно з-під них висипалося дотолу на розіслане рядно. У жорнах закритого типу камені вставлялися в обичайку, влаштовану на станку, а борошно через мучник висипалося в підставлену посудину. Жорна обох типів приводилися в дію горизонтальним рухом рук через ручку, яка в різних регіонах мала різну довжину – від 25 до 200 см – та найменування – “погонич”, “веретено”, “мельон”, “гайдар”, “млинчівка” тощо. Найчастіше ручка була коротка, наглухо з’єднана з верхнім каменем. На неї надівалася металева трубка, яка захищала руки від тертя. Такою короткою ручкою могла кружити лише одна людина. В інших конструкціях жорен використовувалася довга ручка, якою можна було крутити камінь у жорні удвох або навіть утрюх одночасно. Зверху така ручка впиралася у спеціальне заглиблення у стелі хати. Таким чином, жорна, які у XIX – 20-х роках XX ст. використовувалися в селянському млинарстві, мали достатньо функціональну конструкцію й естетичний зовнішній вигляд [2, 101-102].

Близькими до жорен за призначенням, хоч і різко відмінними за конструкцією знаряддями млинарського промислу були ступи. Ручні ступи селяни виготовляли з вертикально поставленої дубової колоди висотою до одного метра, надаючи їй вазоподібної або циліндричної форми. Зверху виводили або випалювали заглиблення глибиною до 35 і діаметром до 30 см, куди засипалося зерно і яке звичайно називалося “макітрою”. Робочою частиною слугував

дерев'яний товчак – “пест”, “ступак”, “ступір”. Він, як і ступи, виготовлявся з твердих порід дерева – дуба, груші, шовковиці та ін. Виробничий процес переробки зерна, насіння, горіхів, солі, деревної кори тощо в ступах полягав у тому, що невелику кількість одного з цих матеріалів засипали в ступу, а зверху по ньому били нижньою поверхнею товчака. Зерно, призначене для переробки в ступі, попередньо сушили і трохи піджарювали. Засипане в ступу зерно зволожували водою, щоб воно під час роботи пріло й від зерна швидше відокремлювалася лузга, яку відсіювали з вітром. Ступа мала відносно низьку продуктивність, але ця обставина компенсувалася значною кількістю вільного часу у селян з кінця осені до початку весни, коли ступа в основному і використовувалася. Головними робітниками на ступі були підлітки і люди похилого віку. Робота на ступі була дуже важкою, тому у народі не дарма казали, що “і ступа, і жорна – це доля чорна” [2, 99-103].

Складнішим типом була ножна ступа, зручніша і продуктивніша в роботі. Основна її частина складалася з горизонтально покладеної колоди довжиною до 120, а шириною та висотою до 50 см. У ній селянські майстри видовбували макітру, куди засипалося зерно, як і в ручній ступі. До колоди ззаду приладувалися дві дерев'яні стійки, на яких припасовувалася вісь, а до неї – підойма (“кльопач”, “коромисло”), довша спереду і коротша ззаду. До підойми спереду прикріплювався товчак із міцного дерева, а на її другий кінець під час роботи на ступі селяни ставали ногами. Для упору руками і грудьми робили перекладину висотою близько метра (“просна”, “ручник”, “сижка”). Частіше ж селяни трималися рукою за стіну або за шнур від стелі [5, 100].

Широкого поширення в українських селянських господарствах ще з часів Київської Русі набули також кінно-волові млини. Порівняно з ручними млинами і ступами вони мали значно складнішу конструкцію, а їхнє будівництво було досить дорогою справою. Кінно-волові млини включали в себе механізм для розмелювання зерна і привід, за який слугувала довга жердина. Один з її кінців був сполучений із механізмом розмелювання, а в другий кінець впрягали коня або вола. Ходячи по колу, тварини через жердину-важіль приводили в обертальний рух механізм розмелювання. Оскільки він частково заглиблювався, то інколи такий млин називали ще “земляним” [10, 418].

У другій половині XIX ст. в багатьох регіонах України широкого застосування набув удосконалений варіант кінно-волових млинів, який отримав назву “топчак”. Споруда такого млина складалася з двох приміщень. В одному містився привід, а в іншому селяни влаштовували механізм розмелу. За приводу у такому млині слугувало нахилене дощане коло. На нього заводили коней або волів, які, тупаючи, прокручували круг і в такий спосіб обертали вал, з'єднаний через певну систему передач із механізмом розмелювання [3, 55 – 57; 10, 418].

Переробка зерна на жорнах, ступах та кінно-волових млинах відіграла суттєву роль у господарстві українських селян, однак їхня активна участь у товарному борошномельно-круп'яному виробництві в XIX – 20-х роках XX ст. була пов'язана передусім з водяними та вітряними млинами. Вони відрізнялися між собою джерелом енергії, необхідної для роботи млина, та багатьма конструктивно-технічними вирішеннями млинарського механізму. Хронологічно першими ще в середньовіччі на території України з'явилися водяні млини, або, як їх ще іноді називали, “водяки”. У період, що розглядається, вони масово споруджувалися й активно використовувалися селянами для товарного виробництва борошна і круп в Україні повсюди, де були більш-менш придатні для цього річки. Найбільш інтенсивний розвиток будівництва водяних млинів припав на першу половину XIX ст. У цей час в Україні існувало щонайменше 10 тис. водяних млинів [9, 153].

Селянські водяні млини за конструкцією поділялися на колісні з нижньою подачею води, колісні з верхньою подачею води та турбінні. За здатністю до руху млини поділялися на стаціонарні, що споруджувалися на берегах річок та озер, і плаваючі. Із цих різновидів найбільш простими за конструкцією і дешевими у спорудженні були водяні млини з нижньою подачею води, що в різних регіонах України називалися “вісячими”, “підливними”, “підсубійними” та ін. Дерев'яне колесо в такому млині оберталося під тиском течії води, і тому його лопатки були майже плоскими і розташовувалися або радіально, або були нахилені проти течії під кутом у 10-20 градусів. У такого колеса був найнижчий з-поміж усіх млинарських водяних коліс коефіцієнт корисної дії, тому селянські майстри намагалися робити його дуже широким – від двох до шести метрів [9, 60].

Більш продуктивними в роботі й водночас дорожчими при спорудженні були млини, в яких використовувалося водяне колесо з верхнім боєм. В Україні їх звичайно називали “наливними”, “верхніми”, “корчаками” та ін. Їхня принципова особливість полягала в тому, що вони приводилося в рух водою, яка подавалася по жолобах зверху. Спадаючи на дерев'яні ящики – кюверти, які з часом замінили металеві ковші, вода заповнювала їх по колу і своєю вагою обертало колесо. При обертанні колеса повертався і вал, який через спеціальну систему передач приводив у дію механізм розмелювання зерна. Ці особливості наливних млинів дозволяли будувати їх на будь-яких річках, у тому числі й рівнинних, а також на озерах, водосховищах і болотах. Тому саме наливні млини набули в Україні найбільшого поширення [3, 54; 4, 53 – 54].

Ширина наливних коліс звичайно не перевищувала 3-4 м, а їхня висота могла досягати 6 м. Про найбільш поширені в Україні розміри наливних коліс на селянських млинах можуть свідчити, наприклад, результати перепису водяних млинів Подільської губернії. Так, на млинах селянина М. Головатюка із с. Пушкове було встановлено колесо

завширшки 107 см і завшишки 284 см; на млині І. Гладкого із с. Синюхин Брод ширина колеса становила 107 см, а висота – 427 см; на млині братів Алтухових ширина колеса становила 213 см, а висота 568 см; ще в одного селянина з цього ж села був млин із колесом завширшки 320 см і висотою 498 см. Колесами таких розмірів були обладнані селянські млини і в інших регіонах України [11, 1 – 56].

Незamoжні селяни часто будували взимку невеликі тимчасові млини на льоду річок. Їхне колесо опускалося в ополонку й оберталося під дією підлідної течії. Такими ж сезонними були й невеличкі млини-“вешнянки”, які працювали тільки навесні, коли вода в річках піднімалася, а течія ставала бурхливою. Відносно дешево обходилося селянам і будівництво наплавних млинів. Основою для влаштування млинарського механізму найчастіше були два човни, між якими встановлювалося підливне колесо. В одному із човнів селяни обладнували механізм розмелювання, а в іншому містилися лантухи із зерном та борошном. Такі млини були дуже малопотужними і тому базувалися лише на великих річках, зокрема на Дніпрі, Сіверському Донці, Десні, Сеймі та Ворсклі [3, 54]. Серед фотодокументів, що зберігаються в ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, є фотографія такого млина, який на початку ХХ ст. плавав по Дніпру і мовою зерно селянам з узбережних селищ.

У всіх різновидах водяних млинів механізм помелу зерна складався з двох пласких каменів діаметром від 80 до 150 см, які називалися “посадам”. Вони розміщувалися один над одним на спільній осі й оберталося в горизонтальній площині зі швидкістю від 60 до 230 обертів на хвилину. При цьому обертальний рух надавався тільки верхньому каменю посаду (“вишнику”, або “бігуну”), а нижній (“лежак”, “нижняк”) залишався нерухомим. При цьому товщина бігуна могла досягати 60, а в лежака вона звичайно не перевищувала 15 см [9, 119 – 120].

Уже в першій половині ХІХ ст. на українських землях селянські водяні млини стали поступово витіснятися млинами з вітряним двигуном – вітряками. Починаючи з цього часу і майже до середини ХХ ст. вітряки були невід’ємною частиною сільського ландшафту України, її своєрідною візитною карткою та етнографічним символом. Як писав С.А. Таранушенко, вітряки були поширені по всій території України “від Слобожанщини до Буковини і від північних етнічних кордонів до Чорного моря включно” [1, 80].

За конструктивно-технічним вирішенням селянські вітряки поділялися на два типи: стовпові та шатрові. Майже в усіх регіонах України переважали вітряки стовпового типу – “козлові”, або “німецькі”. Такий вітряк встановлювався на нерухомій дерев’яній чи кам’яній основі – стовпі (“стілці”, “козлі”), навколо якого в разі зміни напрямку вітру його можна було повернути за допомогою “водиля”. Стовпом частіше слугував товстий стовбур дуба, який будівники млина глибоко закопували або закріплювали на стійкій хрестовині. Вітряки шатрової конструкції, які в Україні

отримали назву “голландські”, будувалися з нерухомим корпусом на міцному кам’яному фундаменті. При зміні напрямку вітру мірошник повертав лише дах (“шатро”) споруди разом із крилами і валом. Корпус голландського вітряка звичайно був восьмигранний або круглий у плані та звужувався догори, що надавало млинарській споруді більшої стійкості [8, 151 – 154].

Українські селяни часто виявляли винахідливість у сфері будівництва й експлуатації вітряних млинів. Вони намагалися підібрати для свого регіону найбільш вдалий тип млина, постійно вносили різноманітні технічні удосконалення у млини, що вже існували, а іноді навіть винаходили принципово нові конструкції млинових механізмів. Так, були випадки, коли для здійснення орієнтації за вітром у голландських млинах селянські майстри влаштовували хвіст – “руль”, що діяв за принципом флюгера і при зміні вітру автоматично розвертав крила млина в потрібному напрямі. Траплялися спроби побудувати млин голландського типу з кількома парами крил, насаджених на обидва протилежні кінці головного вала. Селяни також намагалися експериментувати з горизонтальними барабаними та іншими типами вітряних двигунів. Так, наприклад, у 1893 р. в Одеське відділення Руського технічного товариства селянин А.Т. Федоров із с. Голенку надіслав опис та креслення винайденого ним млина з горизонтальним двигуном [12, 2 – 7].

Найінтенсивніший розвиток будівництва вітряків припав на другу половину ХІХ – початок ХХ ст. Тільки в 1915-1922 рр., коли українське селянство зазнавало великих економічних труднощів, будівництво вітряків майже припинилося, а в роки непу воно знову поновилося. У цілому в досліджуваний період в Україні, особливо в її східних та південних регіонах, одночасно існувало щонайменше 20 тисяч крилатих млинів. Лише в Херсонській губернії у другій половині ХІХ ст. налічувалося 6525 вітряків, у Чернігівській – 700, у Таврійській – 2618, у Харківській – 1689, у Волинській – 1339, а у решті українських губерній – більш ніж по дві тисячі [9, 128 – 129; 10, 416].

Значна частина цих млинів була споруджена самими селянами, а частина орендувалася ними у громади, поміщиків, купців, монастирів, церкви та держави. Так, наприклад, у 1807 р. в Катеринославській губ. за рахунок казни були побудовані чотири вітряні млини, на кожний із яких витрачено по 600 крб. Усі вони були передані у довгострокову оренду селянам-колоністам: Ф. Валтеру, І. Роману, М. Гербарту і К. Кінтафу [13, 1 – 14].

Аналіз колекцій вітряків музеїв народної архітектури та побуту в Києві та в Переяславі-Хмельницькому свідчить, що принцип роботи млинового механізму як у козових, так і шатрових вітряків був майже однаковий. Силою вітру поверталися крила вітряка і приводили до дії горизонтальний вал. Разом із цим валом поверталось насажене на нього велике кулачкове колесо, яке через мале кулачкове колесо приводило в рух “веретено” з

верхнім каменем, над яким закріплювався кіш для зерна. Мірошник уважно стежив за швидкістю обертання каменів, підтримуючи її різними способами в межах від 60 до 100 обертів за хвилину. На багатьох селянських млинах був установлений пристрій для регулювання віддалі між каменями, що дозволяло регулювати ступінь розмелювання зерна. Вітряки також оснащувалися гальмом для крил і пристроєм для підняття лантухів із зерном до посади. Робочим днем у вітряка вважався той, коли швидкість вітру була не менше 3,6 і не більше 8,5 м/с. Таких сприятливих днів для роботи вітряних млинів в Україні налічувалося від 200 до 250 на рік [9, 134].

Робота з відносно складним млиновим механізмом вимагала від селян певних знань і навичок. Тривалий час єдиною формою навчання премудростей млинарської справи в Україні була система учнівства. У 1906 г. була відкрита Одеська школа мірошників, де навчилися борошномельної справи кілька сотень майбутніх сільських мірошників. Так, у списках учнів, які закінчили цю школу, можна натрапити на прізвища Є.Р. Медведєва із с. Стукалівка Полтавської губ., Б.Т. Попова із с. Уди Харківської губ., І.М. Винарова з Київської губ. і багатьох інших селян з усіх куточків України [14, 3 – 112].

Таким чином, можна констатувати, що в досліджуваній період виробництво борошна і круп залишалося невід'ємною частиною селянського господарства в усіх регіонах України. Розширення та поглиблення товарно-ринкових відносин, динамічний розвиток на цьому фоні великої промисловості з переробки зерна зовсім не призвели, як часто вважалося раніше, особливо в радянській історіографії, до знищення селянського млинарства. Значне збільшення кількості вирощуваного зерна, розвиток ринкових відносин, нові віяння в господарстві й побуті поступово вдосконалювали традиційні прийоми переробки зерна, викликали суттєві зміни техніки й технологій селянського млинарства, стимулювали значне зростання масштабів його розвитку.

1. Таранушенко С.А. Вітряки // Народна творчість і етнографія. – 1958. – №1.
2. Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Куницький О.С. Народна землеробська техніка українців. – К.: Наук. думка, 1971.
3. Прибега Л.В. Млинарські споруди українського села XIX – початку XX століття // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 3.
4. Прибега Л.В. Традиційні млинарські споруди України: типологія, охрону та реставрація // Пам'ятки України: історія та культура. – 1998. – № 3 – 4.
5. Бодник А. Народна техніка у термінології мукомольного домашнього промисла на Бойковщині // Карпатський збірник. – М.: Наука, 1976.
6. Тищенко К. Механіка млинова // Пам'ятки України: історія та культура. – 1998. – № 3 – 4.
7. Смолінський С. Вітряки України // Ватерпас. – 1999. – № 18 – 19.
8. Маслов М.П. Будівництво та використання вітряків у господарствах промислових селян в другій половині XVIII – першій третині XX ст. // Зб. наук. праць. Серія "Історія та географія". – Харків: ОВС, 2002.
9. Свод статистико-економічних свідчень по хозяйству

- России и иностранных государств. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1915.
10. Военно-статистический сборник. Вып. IV. Россия. – СПб.: Воен. тип., 1871. – 922, 235 с.
 11. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. Р-535. – Оп. 1. – Спр. 394.
 12. ДАОО – Ф. 333. – Оп. 1. – Спр. 248.
 13. ДАОО – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 1455.
 14. ДАОО – Ф. 98. – Оп. 2. – Спр. 2.

О. А. Житков

НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ АГРАРНОГО ПИТАННЯ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Селянські хвилювання початку XX століття виявили вибухонебезпечний потенціал, закладений протиріччями, що існували між капіталістичними відносинами та збереженими численними пережитками кріпосництва, які залишалися в економічному та політичному устрої Російської імперії. Головним серед них було поміщицьке землеволодіння. У середньому, на одне селянське господарство в Україні припадало приблизно 6 – 7 десятин польової землі, у той час як на поміщицьке – 334 десятини [1, 25]. Розвиток капіталістичних відносин на селі гальмувався наявністю селянської общини. Відомо, що на початку XX століття на правах общинного володіння землею перебувало 93,3% селянських дворів Херсонської, 99,3% – Катеринославської, 93,2% – Харківської та 51,6% – Чернігівської губерній [2, 103]. Община унеможлилювала перетворення землі на капітал, сприяла консервації кріпосницьких відносин, оскільки зв'язувала підприємливість селян через фіскальну та відробіткову системи. Тягар кріпосництва у вигляді обмеження поміщиками сервітутів, наявності викупних платежів, відсталості землеробства та фактичного прикріплення селянина до клаптика землі робили його життя нестерпним. Неспроможність російського уряду реформувати аграрні відносини у 1861 р. призводить на початку XX століття до накопичення комплексу проблем, невирішеність яких загрожувала існуванню самодержавства.

Ґрунтовний аналіз розвитку соціальної боротьби в пореформеному українському селі, здійснений радянськими істориками, свідчить про стихійність та неорганізованість селянського руху. Вершиною його боротьби стають страйки сільськогосподарських робітників, до яких приєднувалися жителі навколишніх сіл, з вимогами підвищення заробітної платні, скасування подушних податків, наділення землею. Навесні 1902 р. селянські виступи в Харківській та Полтавській губерніях набувають масового характеру. Згодом вони поширюються на Чернігівщину, Київщину та Херсонщину. Наведені факти свідчать, що селянський рух мав аграрний характер. Це яскраво ілюструється як численними заявами і висловлюваннями селян, так і випадками захоплення поміщицьких земель [3, 96]. Водночас участь селянства в економічній боротьбі сприяла національному пробудженню українського села, його стрімкій політизації. Відомий політик і вчений М. Шаповал зазначав, що "після розривів селянських в Харківщині – Полтавщині 1902 року і страйку селянства в Галичині 1902 року почалася боротьба